

Rozdrażew – wieś i gmina

Rozdrażew

Budy

Chwałki

Dąbrowa

Dzielice

Grębów

Henryków

Maciejew

Nowa Wieś (Nowawieś)

Rozdrażewek

Trzemeszno

Wolenice

Wyki

Bibliografia

Rozdrażew – wieś i gmina

Minione w ubiegłym roku 725-lecie pierwszej historycznej wzmianki o Rozdrażewie w źródłach pisanych stwarza dogodną okazję do zapoznania się z najważniejszymi faktami z przeszłości tej i pozostałych 12 miejscowości (w tym 1 z 2 przysiółkami) współczesnej gminy, będącej obecnie pod względem powierzchni (7.820 ha) i ludności (5.270 osób) jednym z średnich z 55 okręgów gminnych w województwie kaliskim. Z przeszłości odległej o około 5 tysięcy lat, gdyż najstarsze materialne dowody początków osadnictwa ludzkiego na obszarze gminy Rozdrażew. w postaci luźnych znalezisk odkrytych przez archeologów, pochodzą z tego czasu, jak i bliższej sprzed 1000 lub kilkuset względnie nawet kilkudziesięciu lat, zapisanej już w dokumentach i aktach.

Przeszłość ta, czego sobie na ogół dostatecznie nie uświadamiamy jest ciągle i nadal obecna we współczesności i na nią oddziałuje. Wyraża się ona nie tylko w pamięci żyjących mieszkańców ale i w różnych składnikach otaczającej ich rzeczywistości (np. takich jak nazwy i granice wsi, ich układ przestrzenny i gruntowy, nazwiska wielu rodzin, zabytki dawnego budownictwa oraz pochówki i nagrobki na cmentarzach - przykościelnym i grzebalnych). Składniki te są rezultatem świadomej społecznej i indywidualnej działalności osadniczej, gospodarczej i kulturalnej wielu pokoleń.

Poznanie i zrozumienie przeszłości własnej miejscowości pozwala jednak nie tylko zakorzenić się w tradycji ale także właściwie, mądrze kształtować jej współczesność z uwzględnieniem i uszanowaniem kulturowego dorobku minionych czasów.

Z ponad 13 miejscowości tworzących współczesną gminę Rozdrażew najwcześniej, w XIII w., wspominany jest w źródłach pisanych jej ośrodek, czyli wieś Rozdrażew; a równocześnie z nim (gdy idzie o nazwę) Wolenice; następnie już w XIV w. wymieniane są w nich Dzielice, Trzemeszno a w XV w. Dąbrowa, Grębów, Nowa Wieś i Wyki, w XVI w. Maciejew, a w początkach XVII stulecia Budy. Te pierwsze historyczne wzmianki o nich nie są jednak równoznaczne (poza czterema wyjątkami) z faktami założenia tych osiedli. Powstały one (w przypadku miejscowości średniowiecznych) co najmniej o kilkadziesiąt, a przeważnie o 100-200 lat wcześniej. Świadczą o tym odnalezione na obszarze kilku z nich lub w nieodległej okolicy luźne, i przeważnie niepublikowane dotychczas drukiem znaleziska osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego.

Najstarsze z nich pochodzą z neolitu, młodszej epoki kamienia (3200-1800 r. przed

narodzeniem Chrystusa), następnie z epok brązu i żelaza, aż po wczesnośredniowieczny okres (950-1250 r. po narodzeniu Chrystusa), czyli liczą sobie od 5000-1 000 lat. Świadczą one o zamieszkiwaniu ludności różnych kultur aż po kulturę prapolską (VI/VII w. - koniec w. XIII)

A oto zwięzły przegląd najważniejszych faktów z dziejów Rozdrażewa, a następnie – już w układzie alfabetycznym – z przeszłości innych osiedli tworzących dziś gminę Rozdrażew.

Rozdrażew

Rozdrażew, dawniej *Roicirażeuo*, *Rozrażewo*, wieś położona o 6 km na południowy wschód od Koźmina i 10 km na północny wschód od Krotoszyna przy ujściu Strugi Rozdrażewskiej (zwanej dziś Rów, a na starych mapach sztabowych Czarna Woda lub Santok) do Trzebawy, dopływu Orli, przy drodze z Krotoszyna do Dobrzycy, na wysokości 140-159 m. n.p.m.; ośrodek parafii (od końca XIII, a na pewno połowy XIV w.)

Od połowy XIV w. do 1793 r. Rozdrażew należał do powiatu pyzdrskiego w województwie kaliskim, w latach 1793/94-1807 znajdował się w Prowincji Prus Południowych w departamencie poznańskim, powiecie krotoszyńskim. W Księstwie Warszawskim (1807-1815) należał do departamentu poznańskiego w powiecie krotoszyńskim, a w zaborze pruskim, w Wielkim Księstwie Poznańskim do rejencji poznańskiej, powiatu krotoszyńskiego, stanowiąc od 1856 r. sam w sobie gminę. W Polsce Odrodzonej Rozdrażew stał się w 1928 r. ośrodkiem wójtostwa obwodowego, a w 1933 r. gminy z zarządem, składającej się z większej liczby wsi (gromad). Taką funkcję pełnił on następnie w latach 1945-1954, a w okresie 1954-1972 był siedzibą władz kilkuwioskowej gromady, zaś od 1972 r. aż po dzień dzisiejszy jest ośrodkiem gminy, najpierw (do 31 V 1975 r.) w województwie poznańskim, następnie w kaliskim.

W ramach podziałów kościelnych Rozdrażew należał przez cały czas do diecezji (od 1821 r. archidiecezji) poznańskiej, archidiakonatu śremskiego, dekanatu koźmińskiego.

Wieś Rozdrażew należy do starych, wczesnośredniowiecznych osad wiejskich w Wielkopolsce. Po raz pierwszy wymienia ją z całą pewnością jako Rozdrażewo (*Rosdraseuo*) immunitet ekonomiczny i sądowy nadany 6 stycznia 1270 r. w Dłusku koło Pyzdr rycerzowi, komesowi Świętomirowi, synowi komesa Bożna (zapewne identycznego ze znanym z innych źródeł kasztelanem międzyrzeckim a następnie biechowskim), z rodu zdaje się Ostojów. przez księcia Wielkopolski Bolesława Pobożnego (*Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. VI, Warszawa-Poznań 1982, s. 21-23, nr 17). Z informacją o Bożnie, kasztelanie międzyrzeckim, podaną pod rokiem 1256 w Roczniku kapitulnym poznańskim (zob. *Monumenta Poloniae Historica*, t. III, Kraków 1888, wyd. offsetowe 1961, s. 27; *Roczniki wielkopolskie*, w: *Monumenta Poloniae Historica. Series Nova*, Warszawa 1962, s. 38-39) wiąże się w literaturze pośrednio i prawdopodobnie (w kontekście wzmianki o komesie o tym imieniu we wspomnianym immunitecie z 1270), chociaż nie do końca zasadnie i pewnie, pierwszą wiadomość o Rozdrażewie. W immunitecie z 6 stycznia 1270 r. książę:

1) zwolnił dobra patrymonialne Świętomira Rozdrażewo od podatków i świadczeń: od (budowy) grodu, z stróży, podworowego, powojowego, narzazu, przewodu i powozu, od wołów, od krów i innych świadczeń, które są w prawie polskim (... *huiusmodi libertatem quae sequitur: a castro, a strosa, a poduoroue, a pouoloue, a narzaz, a preuod, a pouos, a bove, a vaca et aliis solutionibus, que iuris sunt Polonici*).

2) dał mu prawo obcinania członków i stosowania (w wielkich tj. kryminalnych sprawach sądowych, zastrzeżonych dotychczas dla księcia) pojedynków między kmieciami.

3) zdecydował, że chłopci z Rozdrażewa nie mają płacić z opolem tego co należy do opłat opolnych i oddawać czynszu miodowego Wojskiemu, pilnować sokołów w tej wsi. a immunizowany Świętomir może wprowadzać do niej świnię i wieprze i nikt nie ma prawa ich

zabijać ani wyganiać za granicę wsi (*Hoc etiam interserimus, ut ferrum manuale in dicta villa habeat nec non et duellum inter suos cmethones, nec cum opole solvat, quod solvit opole, censumque mellis non reddat tribuno cum opole nec falcone custodiat in dicta villa per suos cmethones; porcos, scrophas intromittat licite in fatam villam, nec aliquis intromissas audeat occidere vel extra terminos suos fugare*).

4) zezwolił mu na lokację Rozdrażewa na prawie niemieckim, jeżeli taka będzie jego wola i ustąpił mu swego denara w postaci opłat od spraw wielkich (rozstrzyganych dotychczas przez sąd książęcy).

5) dał mu książęcy las *Vonelici* (Wolenice) z prawem polowania lub wykarczowania go i lokowania tam podług swej woli wsi.

Wieś Rozdrażew powstała jednak niewątpliwie na długo przed tymi pierwszymi o niej wzmiankami. Jej istnienie co najmniej w I połowie XI w., a nawet może w dobie początków państwowości i chrztu Polski (połowa X w.) zdaje się nie ulegać wątpliwości. Wskazuje na to kilka ważnych przesłanek.

Za pierwszą z nich należy przyjąć wspomniane wyżej i niżej ślady osadnictwa pra- i wczesnohistorycznego odkryte na terenie gminy.

Drugą przesłanką przemawiającą za wcześniejszą metryką wsi jest prawdopodobieństwo istnienia w granicach parafii Rozdrażew opola – organizacji terytorialne – sąsiedzkiej, powstałej prawdopodobnie po wędrówkach ludów (VI/VII w.) w warunkach ustalenia się wczesnośredniowiecznego osadnictwa rolniczego i spełniającej w okresie monarchii wczesnopiastowskiej funkcje skarbowe i policyjne. Wsie późniejszej parafii Rozdrażew należały zapewne do kasztelani czestramskiej, a następnie (po 1239 r.) starogrodzkiej, opola być może własnego lub starogrodzkiego, a od XIV w. do powiatu pyzdrskiego i województwa kaliskiego.

Trzecim dowodem wczesnośredniowiecznych początków Rozdrażewa jest raczej dzierzawczy a nie topograficzny charakter najstarszej nazwy wsi Rozdrażewo. Wywodzi się ona najpewniej od nazwy osobowej (imienia?) Rozdraż, a ta od czasownika rozdrażnić. Określała ono wieś (a wcześniej może jej część, gospodarstwo zwane też wówczas zrębem), jako własność pierwszego osadnika, założyciela względnie rycerza. Nazwa naszej wsi od końca XIII w. – XVII w. występowała w rodzaju nijakim w brzmieniu: Rozdrauseuo (1270), Rozdrażewo (1578), Rozrażewo (1620) a od końca XVIII w. ustala się w męskim - Rozdrażew (1789) i tak jest zapisywana do dziś.

Czwartą ostatnią przesłanką jest wzmiankowanie w dokumentach występowania w promieniu do ok. 10-15 km gęstej sieci osad średniowiecznych (wzmiankowanych w XIII-XIV w.), mianowicie takich jak: Dzielice, Gorzupia, Kobierno, Konarzew (gdzie też odnaleziono ślady kultury grobów kłoszowych z wczesnej epoki żelaza), Koźmin, Trzemeszno, Wolenice, w części należących do dzisiejszej gminy.

Rozdrażew stanowił od średniowiecza aż do 1944 r., w całości a następnie w części (po reformie uwłaszczeniowej w 1823-1856 r. własność rycerską, szlachecką, skarbu pruskiego i ziemiańską).

Następnie o Rozdrażewie jako miejscu zabicia przez chłopów Przybysława, syna wojewody poznańskiego Maćka Borkowica łupiącego z pomocą brandenburską Polskę wspomina pod rokiem 1358 w swej Historii Polski Jan Długosz, nazywając go miasteczkiem. To określenie wskazywałoby, że już w I połowie XIV w. lub nawet wcześniej Rozdrażew mógł otrzymać prawo miejskie, w odmianie średzko-magdeburgskiej. W każdym razie inicjatywa lokacyjna miasta ze strony jego właścicieli wystąpiła tu najprawdopodobniej przed 1358 r. a na pewno najpóźniej przed 1458 r.; jednak już wcześniej Rozdrażew stanowił ośrodek handlu o znaczeniu lokalnym, a może i pielgrzymkowy w związku z otrzymaniem w 1422 r. papieskiego odpustu przez kościół parafialny (szczegóły zob. niżej).

Od XIV w. Rozdrażew należał do rodu Doliwów, używających herbu ze skośnym

pasem poprzecznym, biegnącym z lewej strony w prawą, z trzema różami w tym pasie. Ich potomkowie od nazwy miejscowości wzięli w końcu XIV w. nazwisko Rozdrażewscy. Do znakomitszych przedstawicieli tego rodu w średniowieczu należeli: Jan, znany jako Jan III Doliwa, biskup poznański (1324-1335), cieszący się szczególnym zaufaniem królów Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego i Jan V Doliwa z Lutogniewa, także biskup poznański (1356-1374).

Ten ostatni w 1363 r. w drodze zamiany odebrał kościołowi w Tulcach dziesięcinę z Bożacina w parafii Lutogniew i nadał ją kościołowi parafialnemu w Rozdrażewie, stanowiącym podówczas własność jego brata Wincentego z Lutogniewa, Kępy, kasztelana kamieńskiego, a później wojewody poznańskiego. Fakt ten potwierdza istnienie wówczas w Rozdrażewie parafii, erygowanej już być może w końcu XIII w. Parafia rozdrażewska należy niewątpliwie do starszych okręgów parafialnych w Wielkopolsce. Z pierwszych dziesięcioleci XV w. znani są ze źródeł plebani (proboszczowie) rozdrażewscy: Stanisław (1404), Jakub (1409), Wojciech (1410-1431) i Remigiusz zwany też Ramszem Kotlińskim (1433). W 1422 r. papież Marcin V nadał odpust w liczbie 1 roku i 40 dni nawiedzającym kościół parafialny p.w. św. Małgorzaty (a nie jak później św. Katarzyny lub dziś św. Jana Chrzciciela) w Rozdrażewie, w dniu święta jego patronki. W 1468 r. istniała w tym kościele altaria (czyli uposażony ołtarz obsługiwany przez osobnego kapłana) p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny.

W końcu XIV i XV w. właścicielami Rozdrażewa i okolicznych wsi pozostawali nadal Doliwowie – Rozdrażewscy. W 1390 r. dziedzicem Rozdrażewa był Wawrzyniec nazwany już wyraźnie Rozdrażewskim, w latach 1423-1424 Paszko Gogolewski, sędzia poznański, po nim dzierżyli go jego przedwcześnie zmarli synowie Bogiel (występujący w 1418 r. jako świadek w sądzie ziemskim poznańskim) i Filip, w 1462 r. odziedziczył majątność rozdrażewską syn Filipa Jarosław, a w 1471 r. Jan, który wydał swą córkę Annę za Marcina Krotoskiego, dziedzica dóbr krotoszyńskich.

W 1475 r. Rozdrażew miasto i zamek, Rozdrażew wieś wraz z 7 innymi wsiami wymieniane są wśród dóbr, na których ich dziedzic, wspomniany już Jan Rozdrażewski oprawił posag i wiano żonie Elżbiecie.

Poza Doliwczycami z mieszkańców Rozdrażewa znani są z 1432 r. studenci Akademii Krakowskiej - Jarosław Pasek (*Passek*) i Florian Floriańczyk (*Floriani*), a z 1435 r. chłopci Świąch i Mikołaj.

W 1476 r. wójtem (w znaczeniu zarządcy dóbr) był w Rozdrażewie szlachetny Piotr Rogaski.

Obecność Rozdrażewian na studiach uniwersyteckich w Krakowie stanowi poszlakę istnienia już wówczas w Rozdrażewie parafialnej szkoły elementarnej. Istniała ona zapewne przy wspomnianym w 1480 r. kościele parafialnym w Rozdrażewie, noszącym jednak już teraz wezwanie św. Katarzyny. W 1485 r. jego proboszczem był Marcin, brat dziedziców w Lutomiu - Mikołaja i Jana.

W 1507 r. w wyniku działów dóbr między braci Rozdrażewskich -Hieronima, kasztelana przemyskiego, nazywającego się też od swej rezydencji Nowego Miasta nad Wartą - Nowomiejskim, i Jana, Rozdrażew - miasteczko i wieś oraz wieś Trzemeszno przypadły Janowi, później kasztelanowi, najpierw kamieńskiemu, a następnie międzyrzeckiemu.

W 1507 r. Jan Rozdrażewski oprawił żonie Małgorzacie Śmigielskiej po 550 zł posagu i wiana na swych dobrach, m. in. w i poza szlacheckim miasteczkiem Rozdrażewo z kopcem ("*cum monte*") z budynkami do niego należącymi (tj. domyślnie - zamkiem, dworem), z słodownią i browarem, położonymi na starej wyspie naprzeciwko kościoła tegoż miasteczka oraz na wsiach należących do tychże dóbr, mianowicie: Rozdrażewie, Grębowie, Nowej Wsi i Trzemesznie.

W 1510 r. kościół parafialny był pod patronatem dziedziców. Do parafii Rozdrażew

należały: Rozdrażew miasteczko, Rozdrażew wieś i cztery inne wsie - Trzemeszno, Grębów, Dzielice i Wolenice. W miasteczku Rozdrażewie było wówczas 27 kwart ról, w tym 3 opustoszałe i 3 sołtysie. Natomiast wieś Rozdrażew miała 10 i 1/2 łąnów osiadłych, 4 i 1/2 opustoszałych, a dziesięcinę wiardunkową płaciła ona plebanowi, natomiast z łąnów opustoszałych uiszczano dziesięcinę snopową poprzez pana. Proboszcz otrzymywał też jeszcze dziesięcinę wiardunkową i meszne z 9 i 1/2 łąnów we wsi Trzemeszno, gdyż pozostałe 4 były tu opuszczone, tu także od 2 sołtysów, następnie z kilku uprawianych stajów z 8 opustoszałych łąnów we wsi Dzielice, należącej do Hieronima Rozdrażewskiego-Nowomiejskiego i także ze wsi Bożacin (w parafii wówczas Benice) z 9 łąnów i folwarku oraz z 4 łąnów we wsi Wolenice. W Rozdrażewie istniała też wówczas, najpewniej przy kościele, kaplica mająca jako uposażenie własnego karczmarza i zagrodnika, lecz uprawiany przezeń ogród (rola) był wówczas opustoszały. Miasteczko, wsie Rozdrażew i Trzemeszno należały do jednego pana.

Przed 1515 r. wójtem w Rozdrażewie był Jan zwany Grzymałą.

Po bezpotomnej śmierci Jana Rozdrażewskiego (zm. przed 18 III 1527) dobra rozdrażewskie przeszły w ręce jego brata, wspomnianego Hieronima, który nie był chyba zainteresowany w utrzymaniu miejskości Rozdrażewa.

Rozdrażew miasteczko należał w XV - początkach XVI w. do słabych ośrodków miejskich o rolniczo-rzemieślniczym charakterze i jako położony w zurbanizowanej okolicy nie miał szans rozwoju, a jedynie mógł podnosić powagę jego właścicieli. O randze Rozdrażewa jako miasta świadczy wysłanie przezeń na wyprawę malborską w 1458 r. - w czasie 13-letniej wojny Polski z Zakonem Krzyżackim - tylko 2 zbrojnych pieszych. Należał on pod tym względem do IV najniższej kategorii miast, plasując się jednak pośród tych najmniejszych na równi np. z Kórnikiem, Krotoszynem, Ostrowem, Zdunami, niżej niż Pogorzela, Nowe Miasto, a wyżej aniżeli Dobrzyca, Raszków. Około 1500 r. Rozdrażew jako miasto należał dalej do IV, ostatniej kategorii miast, których w województwie kaliskim na ogólną liczbę 96 ośrodków miejskich było najwięcej, bo aż 51. Ustępował on wówczas z ośrodków miejskich położonych w jego najbliższej okolicy: Koźminowi (II kategoria) i Nowemu Miastu (III kat.), Pogorzeli (III kat.) lecz dorównywał Krotoszynowi (IV kat.) i Dobrzycy (IV kat.). Liczba jego domów należących do mieszczan rolników i rzemieślników nie była chyba większa (sądząc z przytoczonej wyżej liczby kwart roli) jak około 30-60 a liczba mieszkańców nie przekraczała najpewniej 300-400 osób. Po raz ostatni jako miasto Rozdrażew jest wspomniany w źródłach w 1519 r. Do utraty przezeń statusu miasta i włączenia go (lub jego miejskiej części) w skład wsi Rozdrażew przyczyniły się być może podziały majątkowe w rodzinie właścicieli - Rozdrażewskich, konkurencja silniejszych miast sąsiednich leżących w promieniu tylko od 6-10 km. Pozostałością i zarazem świadectwem dawnego założenia miejskiego Rozdrażewa jest rynek z 4 wlotowymi ulicami, na którym znajdują się dziś figury św. Jana Nepomucena z XIX w. i Serca Jezusowego z 1905 r. Wśród zabudowy wsi zachowało się też kilka starych domów szczytowych z przełomu XVIII/XIX i XIX w. (m.in. dom szachulcowy z XVIII/XIX w. przy ul. Krotoszyńskiej 25 i dom drewniany z I połowy XIX w. przy ul. Koźmińskiej 4); sytuowanych na wąskich parcelach charakterystycznych dla zabudowy dawnych miast i miasteczek, szczególnie do końca XVIII w.

Herbem miasteczka był opisany wyżej herb jego właścicieli z rodu Doliwów.

W 1541 r. w wyniku działań majątkowych między Piotra, Jana i Stanisława Rozdrażewskich, synów zmarłego Hieronima Rozdrażewskiego, kasztelana rogozińskiego, zwących się też Nowomiejskimi, Rozdrażew przypadł Janowi, późniejszemu podkomorzemu poznańskiemu i Stanisławowi, potem kasztelanowi rogozińskiemu. Ten ostatni nakłaniając szlachtę wielkopolską do oporu przeciwko małżeństwu Zygmunta Augusta z Barbarą Radziwiłłówną, naraził się na niełaskę króla i podobno na zemstę zwolenników monarchy,

która miała zaowocować pięciokrotnym pożarem Rozdrażewa. Wskutek takich restrykcji miał Rozdrażewski po układzie z Wacławem Leszczyńskim zamienić Rozdrażew na wieś Dębnik (Ponsdorf) na Śląsku. Leszczyński tytułował się w roku 1561 panem na Lesznie i Rozdrażewie.

Później wrócił Rozdrażew do Rozdrażewskich, z których Jan, podkomorzy poznański posiadał go na pewno od 1578 r. W 1586 r. ożenił się z Katarzyną córką Piotra z Potulic posiadając wiano na Rozdrażewie, Trzemesznie, Grębowie, Maciejewicach czyli Maciejewie, Kobiernie, Dąbrowie, Wróżewach, Dziełkach, Nowym Folwarku, Bożacinie, Nowej Wsi i Brzozie.

W 1578 r. Rozdrażew był już tylko wsią (obejmującą byłe miasteczko i wieś o tej nazwie), płacącą podatek państwowy zwany poborem: z 14 i 1/4 osiadłych śladów czyli łąnów (tj. ok. 202 ha) od 3 zagrodników i 3 rzemieślników. Po śmierci Jana i procesie z Ludwikiem Wejherem dobra rozdrażewskie z Rozdrażewem wróciły ok. 1613 r. do jego syna także Jana, kasztelana poznańskiego, urodzonego z Katarzyny Potulickiej. W ramach regulacji zobowiązań z Ludwikiem Wejherem, drugim mężem Katarzyny z Potulic, tenże Jan Rozdrażewski darował mu 1 VI 1613 r. 20 zbiegłych poddanych z swych dóbr, m. in. piekarza Andrzeja z Rozdrażewa.

Na początku XVII w., zapewne jeszcze z inicjatywy Jana Rozdrażewskiego, podkomorzego poznańskiego, jednego z czołowych przywódców reformacji w Wielkopolsce zaczęta została w Rozdrażewie budowa obecnego kościoła parafialnego. Ta pod względem stylistycznym późnorenesansowa (o cechach gotyckich) świątynia była początkowo wznoszona z przeznaczeniem dla braci czeskich. W 1640 r. została dokończona przez miejscowego proboszcza ks. Bolanowskiego w oparciu o dochody z legatu Hieronima Rozdrażewskiego biskupa włocławskiego, zapisanego na dobrach Niewiesz (Niewież), przy wsparciu Jana Rozdrażewskiego, starosty odolanowskiego, dziedzica miejsca i jego brata Jakuba. Konsekwował ją pod wezwaniem św. Katarzyny 5 X 1646 r. biskup Jan Bajkowski, sufragan poznański. Architektura 6 ołtarzy (głównego i 5 bocznych) i wyposażenie kościoła pochodzą z XVII i XVIII w. i są wczesnobarokowe i barokowe. Przy kościele od końca XVI w. aż do 1905 r. funkcjonował szpital, czyli przytułek dla starców, ufundowany i uposażony w 1599 r. przez Jana Rozdrażewskiego, kasztelana poznańskiego. Czynna była też przy nim z przerwami szkoła elementarna; w 1684 r. istniał jej budynek, ale nie było nauczyciela, także w 1726-1728 był on w dobrym stanie.

W dniu 7 X 1690 r. zostały w Rozdrażewie spalone po torturach 4 kobiety, posądzone niewinnie o czary, a skazane na okrutną śmierć przez sąd wójtowski sprowadzony z Koźmina przez ówczesnego rządcę dóbr rozdrażewskich Jana Pacymowskiego.

Do 1685 r. właścicielami Rozdrażewa i dóbr których był on ośrodkiem, byli Rozdrażewscy; ostatnimi z nich byli Stanisław i Jakub, synowie Jakuba (1695) wojewody inowrocławskiego. Po ich bezpotomnej śmierci bardzo zadłużone dobra wraz z krotoszyńskimi nabył około 1690 r. Franciszek Zygmunt Gałęcki, kuchmistrz wielki koronny, starosta bydgoski, później wojewoda poznański (zm. w 1709 r.), ulubieniec króla Jana III Sobieskiego. Następnie trzymała je do około 1715 r. wdowa po Gałęckim, Rozalia z Dzieduszyckich, a po niej córka ich Zofia Anna. Później w XVIII i XIX w. przechodziły te dobra przez ręce Potockich, Gadomskich, Husarzewskiego i ministra Goerne, któremu skonfiskował je rząd pruski za różne przemieszczenia i nadał ks. Turn-Taxis w zamian za poczty nadreńskie.

Siedzibę właścicieli Rozdrażewa i dóbr rozdrażewskich stanowił w początkach XVI w. drewniany zamek-dwór na kopcu-wyspie otoczonym rowem, położonym w pobliżu kościoła, po jego północnej stronie i czytelnym do dzisiaj w krajobrazie wsi. Później między 1541-1586 (?) wskutek cząstkowego władania Rozdrażewem mogły być tu dwa takie dwory; natomiast podawana niekiedy w literaturze liczba trzech wydaje się być wątpliwa. Od 2

połowy a raczej od schyłku XVI aż do początku XVIII w. istniał na wspomnianym kopcu do przelomu XVII/XVIII w. murowany dwór. W XVIII-XX w. dwór był zlokalizowany w północnej części wsi. Do parterowego budynku z I połowy XIX w., krytego dachem naczółkowym, dobudowano później od strony północno-zachodniej piętrowe skrzydło.

W 1620 r. z Rozdrażewa zapłacono podatek poboru w łącznej kwocie 15 zł 16 gr. 9 szelągów; w tym z 14 śladów osiadłych po złotemu z każdego śladu, od 3 rzemieślników po gr. 4, od 50 owiec owczarskich (tj. stanowiących prywatną własność gromadzkiego owczarza) gr. 16 i od wiatraka 10 gr.

W czasie konfederacji barskiej Rozdrażew (*Roztorszewo*) został zakwalifikowany przez jej władzę w Wielkopolsce zwaną Izbą Konsyliarską jako miasto i z tego tytułu miał dostarczyć zgodnie z jej uniwersałem z 2 XII 1769 r. 7 gemejnow (szeregowych) piechoty.

W 1780 r. parafia Rozdrażew licząc podówczas 8 miejscowości należała do archidiakonatu śremskiego, dekanatu koźmińskiego w diecezji poznańskiej. Zamieszkiwało w niej 1328 katolików, żyli w niej w nieokreślonej liczbie protestanci i 1 rodzina żydowska.

W 1789 r. Rozdrażew wchodził w skład majątności krotoszyńskiej Husarzewskiego, liczącej poza miastem Krotoszynem z folwarkiem 29 wsi, z czego 23 miejscowości położone w powiecie pyzdrskim, a 7 w kaliskim. W Rozdrażewie było wówczas 71 dymów, czyli gospodarstw i zagród, w tym 1 dwór z zabudowaniami dworskimi, 1 plebania z zabudowaniami, 1 browar, 1 karczma, 1 dym żydowski, 46 chałup o jednym gospodarzu, 10 chałup zagrodniczych z ogrodem, 5 komorniczych bez gruntu i ogrodu i 5 dymów rzemieślniczych. We wsi zamieszkiwało wówczas 441 osób, w tej liczbie 231 płci męskiej i 180 żeńskiej. Wśród pierwszej grupy 127 stanowili mężczyźni, 16 "synowie" od lat 15 a 88 do lat 15, wśród drugiej 79 "białogłowy" a 101 "córki". Pod względem składu społeczno-majątkowego i zawodowego 32 osoby należały do rodzin "gospodarzy rolników", 189 do "czynszowników chałupników", 57 do "komorników", 24 do rzemieślników, 4 karczmarzy, a ponadto 73 (w tym 61 płci męskiej) stanowiły grupę czeladzi i służących, zaś 29 reprezentowało tzw. luźnych, tj. ludzi osobiście wolnych, utrzymujących się z pracy najemnej. Pod względem wielkości zabudowy i zaludnienia Rozdrażew nie ustępował ówczesnym małym miasteczkom i dużym wsiom.

Po II rozbiorze Polski Rozdrażew znalazł się w zaborze pruskim, w Prowincji Prus Południowych, w departamencie poznańskim, powiecie krotoszyńskim i stał się w 1794-1795 r. jedną z 18 siedzib urzędu domen, zarządzającego na określonym terytorium majątkami królewskimi odebranymi przez władze pruskie ich polskim dzierżawcom.

Około 1888 r. Rozdrażew miał 135 domów, 985 mieszkańców (947 katolików i 42 protestantów) i zajmował obszar 921 ha (814 role i 66 łąki). Czysty dochód z hektara roli obliczono na 11,75 marek a z hektara łąki na 16,84 marek. Oprócz wsi istniał folwark Rozdrażew wchodzący w skład księstwa krotoszyńskiego, który zajmował wówczas powierzchnię 462,07 ha i liczył 6 domów i 180 mieszkańców. Była tu poczta i szkoła podstawowa. Parafia rozdrażewska, z kościołem p.w. św. Jana Chrzciciela, której proboszczem był wówczas ks. Józef Beisert obejmowała w 1888 r. wsie i osady: Blankensee, Carl-Aleksander-Ruh, Dembowiec, Dzielice (ze szkołą parafialną), Emilshof, Grembów (także ze szkołą parafialną), Grembowski Folwark, Haugfeld (Chwałki), Heinrichsfeld (Henrykowo), Henzel, Maciejewo (ze szkołą parafialną), Nową Wieś (ze szkołą parafialną), Rozdrażew (ze szkołą parafialną, Rybkę, Trzemeszno (ze szkołą parafialną), Wolenice, Wygoda i Zgórny Kokot. Liczyła ona 4569 dusz.

W latach 1896-1897 powiększono tutejszy kościół parafialny o transsept (nawę poprzeczną) i prezbiterium.

W 1900 r. w Rozdrażewie został zbudowany dworzec kolejki wąskotorowej łączącej Pleszew z Krotoszynem, kursującej do 1986 r., zachowany do dzisiaj przy ul. Dworcowej 2.

W 1900 r. w zachodniej części wsi wybudowano cegielnię, czynną do dzisiaj.

W latach 1903-1913 (a zapewne i wcześniej) folwark Rozdrażew tworzył wspólny klucz z Grębowem i Dzielicami, o łącznej pow. 10.438 morgów, w dzierżawie oberlejtana Fritza Koeppla, należący nadal do księstwa krotoszyńskiego, którego właścicielem był Albert Maria Lamoral Fuerst von Thurn und Taxis.

W 1928 r. utworzono w Rozdrażewie Wójtostwo Obwodowe, a w 1933 r. Zarząd Gminy z wójtem na czele. Sam Rozdrażew obejmował wówczas wieś, osiedle i posiadłość ziemską, należał do urzędu stanu cywilnego w Grębowie i miał własną pocztę.

W latach 1918-1920 w czasie Powstania Wielkopolskiego i wojny polsko-rosyjskiej poległo wielu parafian rozdrażewskich a II wojna światowa pochłonęła aż 146 ofiar z tego terenu; poległych i zmarłych upamiętniają dwa pomniki na miejscowym cmentarzu parafialnym, usytuowanym po wschodniej stronie Rozdrażewa, przy ul. Pleszewskiej.

Pod koniec 1995 r. Rozdrażew zajmował powierzchnię 1.301 ha i liczył 1.618 mieszkańców, stanowiąc także pod tymi względami największą miejscowość gminy.

W Rozdrażewie urodzili się Ludwik Begale (1875-1944), prawnik działacz społeczno-gospodarczy, który w latach 1918-1920 współdziałał w pracach niepodległościowych w Poznaniu z W. Korfantym i W. Seydą oraz Józef Samulski (1881-1974), emigrant do Kanady, autor znanego pamiętnika, Franciszek Stróżyński (1890-1936) działacz ruchu robotniczego i zawodowego, członek Polskiej Partii Socjalistycznej.

BUDY

Wieś Budy leży 12 km na zachód od Koźmina.

Budy zostały lokowane jako tzw. wieś sołtysia około 1616 r. przez ówczesnego właściciela dóbr koźmińskich Ludwika Wejhera podkomorzego chełmińskiego i starostę człuchowskiego. Powstały równocześnie z wsią Olędry, zwaną od 1775 r. Olędrami Polskimi. Wsie te założono na "pustkach", czyli terenach wcześniej osiadłych ale następnie opustoszałych. Nazwa osiedla wskazuje, że przed wspomnianą lokacją na jego terenie zamieszkiwali najprawdopodobniej tzw. budnicy, czyli ludzie żyjący w budach – półziemiankach i półszalaszach, zajmujący się najprawdopodobniej karczunkiem lasu, wypałem węgla drzewnego, smoły lub potażu, a więc tworzący czasową osadę przemysłową. W 1677 r. w Budach, należących nadal do dóbr koźmińskich zamieszkiwało 13 sołtysów i 12 chałupników z rodzinami, co pozwala szacować populację wsi na około 150 osób. Świadczyli oni wówczas na rzecz dworu czynsz pieniężny w łącznej kwocie w 185 zł i 29 gr. oraz czynsz w naturze w postaci 23 kapłonów i 27 kur. Nazwiska niektórych z nich brzmiały następująco: Guwańdy, Skrobała, Przyłuta (lub Przytuła), Gasik, Cegła, Kośmider, Cieślak, Łapa, Hejdysz.

W czasie rokoshu Jerzego Lubomirskiego marszałka wielkiego koronnego i hetmana polnego w sierpniu 1665 r. od Koźmina przez Kromolice aż pod Budy zwane Kaźmierzowskimi, Galew i Borzęcice stały obozem wojska króla Jana Kazimierza, wypasając mieszkańcom zboże, rekwirując siano, drób, zwierzęta hodowlane, żywność, wycinając drzewa w sadach, rozbierając płoty, a nawet szopy i domy na opał.

W 2 połowie XVIII w. stała za wsią Budy figura św. Rocha, patrona chorych ludzi a zwłaszcza zwierząt domowych, będąca w czasie wielkiego pomoru bydła w 1773 r. celem pielgrzymek ludności Koźmina i okolicznych wsi.

W 1789 r. w Budach, należących do folwarku wykowskiego w dobrach koźmińskich, pozostającego w posesji (Antoniego) Madalińskiego, były 43 dymy, czyli gospodarstwa i zagrody, w tym 1 dwór z zabudowaniami dworskimi, 26 chałup o jednym gospodarzu, 8 chałup zagrodniczych z ogrodem i 8 chałup zagrodniczych bez gruntu i ogrodu.

W 1791 r. Budy i Wykowy liczyły 31 dymów "samorolnych", czyli rolniczych świadczących podatek w naturze w ilości 62 garnców żyta i 124 garnców owsa.

W 1789 r. w Budach zamieszkiwało 240 osób, w tej liczbie 128 płci męskiej i 112

żeńskej. Wśród pierwszej grupy 53 stanowili mężczyźni, 51 "synowie" od lat 15 a 24 do lat 15, wśród drugiej 43 "białogłowy" a 69 "córki". Pod względem składu społeczno-majątkowego i zawodowego 190 osób należało do rodzin "gospodarzy rolników" i zagrodników, 40 (w tym 16 płci męskiej w wieku do 15 lat) do "luźnych służących", a 10 (sami mężczyźni) do "żebraków".

Około 1880 r. Budy liczyły 59 domów, 361 mieszkańców, w tym 309 katolików i 52 ewangelików oraz 126 analfabetów.

Pod koniec 1995 r. powierzchnia wsi wynosiła 385 ha a liczba jej ludności 341 osób.

CHWAŁKI

Wieś położona na północny wschód od Krotoszyna.

Założona w latach 1798-1800 jako kolonia w ramach osadnictwa pruskiego prowadzonego po III rozbiorze w okresie tzw. Prus Południowych (1794/95-1806), w dobrach państwowych, w tzw. domenie Rozdrażew.

W Chwałkach zwanych wówczas Hangfeld (później Haugfeld ?) osadzono wówczas 7 rodzin kolonistów niemieckich z Wirtembergii, liczących 32 osoby. Osiedlono ich na obszarze 6 łanów, 20 morgów i 45 przętów, tworząc 2 gospodarstwa od 3-6 m., 1 od 6-10 m. i 4 od 1-1,5 łana.

W 1933 r. Chwałki należały do gminy Krotoszyn Stary (wieś) a okręgu pocztowego w Rozdrażewie.

Pod koniec 1995 r. wioska Chwałki zajmowała powierzchnię 57 ha i liczyła 51 mieszkańców.

DĄBROWA

Wieś Dąbrowa jest położona 7 km na północny wschód od Krotoszyna, w parafii Kobierno i stanowiła śródleśną osadę, powstała u zbiegu drogi Roszki Koźminiec z duktem Maciejew-Raszków.

W odległości 1,5 km na płd. wschód od osady, po prawej stronie drogi do Raszkowa. zachowało się grodzisko pierścieniowate o średnicy wewnętrznej kotlinki 60 m i wale szer. 7 m.

Dąbrowa wspomniana jest po raz pierwszy w 1475 r., oprócz Rozdrażewa miasta i zamku, Rozdrażewa wsi i 8 innych wsi wśród dóbr, na których ich dziedzic Jan Rozdrażewski uprawił posąg i wiano żonie Elżbiecie. Później wymieniana w latach 1486, 1501, 1507.

W 1510 r. Dąbrowa płaciła do skarbu państwa podatek łanowy zwany poborem od 16 i 1/2 łanu (tj. ok. 272-280 ha) ról, karczmy i sołtysa (lecz ten ostatni z swego łanu nic wówczas nie dał).

W 1521 r. w ramach dziesięciny (10 gr.) mieszkańcy Dąbrowy oddawali z każdego łanu proboszczowi kościoła w Kobiernie po 2 miary ziarna, żyta i owsa. Jednym z wityrków, czyli opiekunów tegoż kościoła był wówczas sołtys z Dąbrowy Jan Labrzych.

W 1541 r. w wyniku działań majątkości między Piotra, Jana i Stanisława Rozdrażewskich, synów zmarłego Hieronima Rozdrażewskiego, kasztelana rogozińskiego. zwących się następnie Nowomiejskimi, Dąbrowa wraz z 4 wsiami i częściami wielu innych przypadła Piotrowi.

W 1578 r. Dąbrowa należała do Jana Rozdrażewskiego podkomorzego poznańskiego. We wsi było wówczas 10 i 3/8 śladów (łanów) osiadłych, 1 komornik i 3 rzemieślników, płacących podatek.

W 1586 r. Jan Rozdrażewski podkomorzy poznański uprawił żonie Katarzynie, córce Piotra z Potulic, posąg i wiano na dobrach rozdrażewskich, m. in. Dąbrowie. Po jego śmierci

(1602) wraz z powtórny małżeństwem Katarzyny, tym razem z Ludwikiem Wejherem (1603-1613) wieś przeszła razem z resztą dóbr w ich posiadanie.

W 1620 r. w Dąbrowie, należącej już teraz do Jana Rozdrażewskiego, syna Jana Rozdrażewskiego podkomorzego poznańskiego i Katarzyny z Potulickich, płacono pobór w łącznej kwocie 11 zł 7 gr.; w tym z 10 i 1/2 śladów (łanów) osiadłych po złotemu, od 3 rzemieślników po gr 4, od komornika bez bydła gr. 2, komornika z bydłem gr. 8.

W 1789 r. Dąbrowa należała do klucza Kobierno dóbr krotoszyńskich, dziedzicznych Husarzewskiego. Wówczas było tutaj 59 dymów, czyli gospodarstw i zagród, w tym 1 karczma, 27 chałup o jednym gospodarzu, 13 chałup zagrodniczych z ogrodem, 14 komorniczych bez gruntu i ogrodu, 3 "fabryczne" i 1 rzemieślnicza. We wsi tej zamieszkiwało wówczas 386 osób, w tej liczbie 208 płci męskiej i 178 żeńskiej. Wśród pierwszej grupy 126 stanowili mężczyźni. 12 "synowie" od lat 15 a 82 do lat 15, wśród drugiej 98 "białogłowy" a 80 " córki". Pod względem składu społeczno-majątkowego i zawodowego 58 osób należało do rodzin "gospodarzy-rolników", 85 do "czynszowników, 90 do "komorników", 5 do rzemieślników, 4 karczmarzy, a ponadto 121 (w tym 79 płci męskiej) stanowiło grupę czeladzi i służących, zaś 18 reprezentowało tzw. luźnych, a 5 "żebraków".

W Dąbrowie w rodzinie chłopskiej urodził się Antoni Karbowski (1856-1919), profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, historyk wychowania, pedagog, bibliograf wychowania, autor pierwszych prac z historii wychowania, m. in. takich, jak: *Dzieje wychowania i szkół w Polsce średniowiecznej* (w 3 tomach), *Bibliografii pedagogicznej*, *Szkoła pruska w ziemiach polskich*.

W 1889 r. Dąbrowa wraz z 38 innymi miejscowościami i realnościami należała do księstwa krotoszyńskiego.

Pod koniec 1995 r. wieś Dąbrowa zajmowała powierzchnię 1.110 ha, należąc pod względem obszaru do największych miejscowości gminy po Rozdrażewie. i liczyła 409 mieszkańców, ustępując gdy idzie o wielkość populacji ośrodkowi gminy i Nowej Wsi.

DZIELICE

Wieś Dzielice położona 7 km na południe od Koźmina, w parafii Rozdrażew, w dekanacie Nowe Miasto.

Dzielice wymienia po raz pierwszy w 1338 r. dokument, którym król Kazimierz Wielki nadał Maćkowi Borkowicowi miasto Koźmin z 15 wsiami, a wśród nich z Dzielicami.

W 1419 r. Dzielice należały do Paszka Gogolewskiego. Były wsią lokowaną na prawie niemieckim o czym świadczy występowanie tu sołtysa (wspomnianego w 1420 r.).

W 1486 r. są wymieniane wśród wsi należących do dóbr rozdrażewskich.

W 1507 r. w wyniku działów między braci Rozdrażewskich - Hieronima, kasztelana przemyskiego i Jana, Dzielice wraz z Nowym Miastem i in. miejscowościami przypadły Hieronimowi. W 1508 r. Hieronim Rozdrażewski płacił z części swojej w Dzielicach 3 grzywny bez 4 gr. poboru.

W 1510 r. było w Dzielicach 14 łanów osiadłych i 8 opustoszałych i 3 łany sołtysów. Z osiadłych dziesięcina wiardunkowa była płacona dla biskupa poznańskiego, a 5 łanów opustoszałych ale uprawianych przez chłopów dziesięcina należała do plebana w Rozdrażewie.

Przed 1540 r. Urszula Rozdrażewska żona Marcina Zborowskiego kasztelana krzywińskiego dała m. in. prawo wyrębu w Dzielicach za część Tomie w powiecie kaliskim Maciejowi Czekanowskiemu.

W 1578 r. Dzielice stanowiły własność Jana Rozdrażewskiego, podkomorzego poznańskiego. Wieś płaciła wówczas pobór z 11 1/4 śladów czyli łanów (ok. 174 ha) ziemi osiadłej kmiecej, od 1 zagrodnika, 8 komorników, 1 półśladu dud. (opustoszałego, ale

uprawianego przez chłopów ?).

W 1620 r. płacono pobór w ogólnej kwocie 11 zł 15 gr. 9 szelągów; w tym z 11 i kwarty śladów osiadłych po złotemu z każdego śladu, od 2 rzemieślników po 4 gr.

W 1789 r. Dzielice należały do klucza krotoszyńskiego majątności krotoszyńskiej, stanowiącej dziedziczną własność Husarzewskiego. Było tutaj w tym roku 31 dymów, czyli gospodarstw i zagród, w tym 1 karczma, 25 chałup o jednym gospodarzu, 4 komornicze bez gruntu i ogrodu, 1 dym rzemieślniczy. We wsi zamieszkiwały wówczas 224 osoby, w tej liczbie 117 płci męskiej i 107 żeńskiej. Wśród pierwszej grupy 61 stanowili mężczyźni, 12 "synowie" od lat 15 a 44 do lat 15, wśród drugiej 58 "białogłowy" a 49 "córki". Pod względem składu społeczno-majątkowego i zawodowego 111 osób należało do rodzin "gospodarzy rolników", 9 do "czynszowników", 19 do "komorników", 1 do rzemieślników, 8 karczmarzy, a ponadto 41 (w tym 26 mężczyzn) stanowiły grupę czeladzi i służących, zaś 29 reprezentowało tzw. luźnych.

Okolo 1881 r. Dzielice liczyły 39 domów, 320 mieszkańców, w tym 14 ewangelików i 306 katolików oraz 58 analfabetów. Okolo 1893 r. była tu szkoła podstawowa, do której uczęszczały także dzieci z Wolenic.

Pod koniec 1995 r. Dzielice zajmowały powierzchnię 761 ha a ich zaludnienie wynosiło 386 osób.

GRĘBÓW

Wieś Grębów położona o 5 km od Kozmina, należała i należy do parafii Rozdrażew.

Grębów jest po raz pierwszy wymieniany jako "*Grabowo*" w 1475 r., oprócz Rpdrażewa miasta i zamku, Rozdrażewa wsi i innych wsi wśród których ich dziedzic Jan Rozdrażewski opisał posag i wiano żonie Elżbiecie.

Następnie w źródle z 1448 r. występuje jako "*Grambow, Grambowo*".

W 1462 występują w źródłach Jan i Mikołaj synowie Jarosława z Rozdrażewa, Grębowa i Trzemeszna.

Następnie miejscowość ta jest wymieniana w źródłach z 1475 i 1501 r. razem z Dąbrową a w 1507 i 1564 r. razem z Dzielicami.

W 1507 r. mieszkańcy Grębowa płacili podatek z 7 łanów, sołtys z pół łanu po raz drugi kwitowanego jak też z pół łana nowo przybyłego, a karczma 6 groszy.

W 1508 r. "Grabów" Jana Rozdrażewskiego płacił podatek w wysokości 2 grzywien (tj. 96 gr.), 6 gr. i 1 denara.

W 1510 r. było w Grębowie 5 sołtysów, z których żaden nie miał całego łanu; 17 półłanków i 9 kwart roli; 14 łan był opustoszały; dziesięciny wiardunkowe płacono biskupowi poznańskiemu.

W 1561 r. Wacław Leszczyński zapisał dług na Rozdrażewie z wsiami Grębowo i Trzemeszno.

W 1565 r. była w Grębowie łąka zwana "Na Malini".

W 1578 r. Grębów zwany Grembowo, w parafii i dobrach Rozdrażew, stanowił własność Jana Rozdrażewskiego podkomorzego poznańskiego. We wsi było wówczas 12 śladów, czyli łanów (ok. 204 ha) ziemi osiadłej kmiecej, czyli koło 12 kmieci, ponadto żyło w niej 2 zagrodników, wszyscy z rodzinami, czyli szacunkowo około 84 ludzi. W 1604 r. stanowił wraz z Rozdrażewem, Dąbrową i Nową Wsią, Kobiernem, Benicami i in. własność Katarzyny z Potulickich. wdowy po wspomnianym Janie Rozdrażewskim, 2-voto Ludwikowej Wejherowej. współwłaścicielki dóbr koźmińskich.

W 1620 r. z Grębowa zapłacono podatek poboru w łącznej kwocie 13 zł 25 gr. 9 szelągów; w tym z 12 i kwarty śladów osiadłych po złotemu z każdego śladu, od 2 zagrodników po 4 gr., od krawca 4 gr. od młyna z trzema kołami korzecznymi czyli

nasiębiernymi po gr. 12.

W 1789 r. Grębów należał do klucza Rozdrażew (?) dóbr dziedzicznych Husarzewskiego. W tym roku było w Grębowie 46 dymów, czyli gospodarstw i zagród, w tym 1 karczma, 2 młyny, 33 chałupy o jednym gospodarzu, 5 zagrodniczych z ogrodem, 4 komornicze bez gruntu i ogrodu i 1 dym rzemieślniczy. W dymach tych mieszkało 291 osób, w tej liczbie 151 płci męskiej i 140 żeńskiej. Wśród pierwszej grupy 92 stanowili mężczyźni, 8 "synowie" od lat 15 a 51 do lat 15, wśród drugiej 77 "białogłowy" a 63 "córki". Pod względem składu społeczno-majątkowego i zawodowego 24 osoby należały do rodzin "gospodarzy rolników", 128 do "czynszowników chałupników", 29 do "komorników", 14 do rzemieślników, 5 karczmarzy, a ponadto 71 (w tym 45 mężczyzn a 26 kobiet) stanowiły grupę czeladzi i służących, zaś 20 reprezentowało tzw. luźnych.

Okolo 1881 r. Grębów liczył 81 domów, 575 mieszkańców, w tym 54 ewangelików i 521 katolików oraz 147 analfabetów. Oprócz wsi istniał wówczas folwark Grębów (należący do księstwa krotoszyńskiego), w którym był 1 dom i zamieszkiwało 11 osób.

W końcu 1995 r. obszar Grębowa wynosił 811 ha a jego zaludnienie 436 osób.

HENRYKÓW

Wieś Henryków leży 10 km na północny zachód od Krotoszyna.

Założona, podobnie jak Chwałki, w latach 1798-1800 - jako kolonia w ramach kolonizacji pruskiej prowadzonej po III rozbiorze w okresie tzw. Prus Południowych (1794/95-1806), w dobrach państwowych, w tzw. domenie Rozdrażew. W Henrykowie zwanym Heinrichsfeld osadzono wówczas w dwóch etapach 14 rodzin kolonistów niemieckich z Wirtembergii, liczących 64 osoby. Osiedlono ich na obszarze 12 łanów 33 mórg, tworząc 1 gospodarstwo o pow. do 3 m., 5 od 3-6 m., i 8 od 1-1,5 łu.

W 2 pół. XIX w. zaliczana była także do Henrykowa jako jedna z jego części kolonia Brzoza, położona przy wsi o tej samej nazwie. Ta ostatnia stanowiąca dziś osobną miejscowość w gminie Krotoszyn, jest wymieniana w źródłach już w 1465 r. oraz w 1475 r. wśród dóbr, na których Jan Rozdrażewski oprawił posag swej żonie Elżbiecie. W latach 1540 i 1557 wieś Brzoza była wymieniana jako opustoszała. Następnie wspomniana została w 1586 r. wraz z Rozdrażewem i 10 in. wsiami w związku z oprawieniem na tych miejscowościach przez Jana Rozdrażewskiego podkomorzego poznańskiego posagu i wiana swej żonie Katarzynie z Potulic córce Piotra.

W 1789 r. Brzoza należała do klucza Rozdrażew (?) dóbr krotoszyńskich, dziedzicznych Husarzewskiego. W tym roku było w Brzozie 7 dymów, 1 dworski i 6 chałup o jednym gospodarzu. W dymach wiejskich mieszkało 291 osób, w tej liczbie 151 płci męskiej i 140 żeńskiej. Wśród pierwszej grupy 92 stanowili mężczyźni, 8 "synowie" od lat 15 a 51 do lat 15, wśród drugiej 77 "białogłowy" a 63 "córki". Pod względem składu społeczno-majątkowego i zawodowego 24 osoby należały do rodzin "gospodarzy rolników", 128 do "czynszowników chałupników", 29 do "komorników", 14 do rzemieślników, 5 karczmarzy, a ponadto 71 (w tym 45 mężczyzn a 26 kobiet) stanowiły grupę czeladzi i służących, zaś 20 reprezentowało tzw. luźnych.

Okolo 1888 r. tworzyły Henryków 2 miejscowości: właściwa wieś Henryków i kolonia Brzoza; obie liczyły wówczas wspólnie 24 domy, 165 mieszkańców, w tym 58 ewangelików i 98 katolików oraz 37 analfabetów.

W końcu 1995 r. wioska Henryków zajmowała powierzchnię 103 ha i liczyła 79 mieszkańców.

MACIEJEW

Wieś położona o 8 km na południowy zachód od Koźmina a 3 km na północny

wschód od Rozdrażewa.

Po raz pierwszy wymieniona w 1586 r. jako *Maczieiowicze* wraz z Rozdrażewem, Grębowem, Trzemesznem, Kobiernem, Dąbrową, Wróżewami, Dziełkami, Nowym Folwarkiem, Bożacinem, Nową Wsią i Brzozą w związku z oprawieniem na tych miejscowościach przez Jana Rozdrażewskiego podkomorzego poznańskiego posagu i wiana swej żonie Katarzynie z Potulic córce Piotra.

W 1789 r. Maciejew. zwany wówczas Maciejewo należał do klucza Rozdrażew dóbr krotoszyńskich, dziedzicznych Husarzewskiego. W tym roku w Maciejewie było 28 dymów, czyli gospodarstw i zagród, w tym 1 dwór z zabudowaniami, 1 karczma, 14 chałup o jednym gospodarzu, 7 zagrodnich z ogrodem, 3 komornicze bez gruntu i ogrodu i 2 dymy rzemieślnicze. We wsi tej zamieszkiwało wówczas 165 osób, w tej liczbie 85 płci męskiej i 80 żeńskiej. Wśród pierwszej grupy 53 stanowili mężczyźni, 13 "synowie" od lat 15 a 32 do lat 15. wśród drugiej 42 "białogłowy" a 38 "córk". Pod względem składu społeczno-majątkowego i zawodowego 55 osób należało do rodzin "czynszowników chałupników", 37 do "komorników", 9 do rzemieślników, 6 karczmarzy, a ponadto 28 (w tym 15 płci męskiej a 13 żeńskiej) stanowiło grupę czeladzi i służących, zaś 30 reprezentowało tzw. luźnych.

Około 1884 r. Maciejewo liczyło 47 domów i 369 mieszkańców, w tym 9 ewangelików i 360 katolików oraz 69 analfabetów. Oprócz wsi istniało wówczas dominium (tj. majątek Maciejewo) o powierzchni 1660 mórg, liczące 3 domy i 90 mieszkańców, należących do księstwa krotoszyńskiego rodu Turn-Taxis.

W 1995 r. obszar wsi Maciejew wynosił 593 ha i liczyła ona 593 mieszkańców.

NOWA WIEŚ (NOWAWIEŚ)

Miejscowość położona ok. 10 km na zachód od Koźmina, w parafii Rozdrażew, a od 1925 r. po wyłączeniu z parafii rozdrażewskiej we własnej. Nowa Wieś jest po raz pierwszy wymieniona w 1475 r. oprócz Rozdrażewa miasta i zamku, Rozdrażewa wsi i 8 innych wsi wśród dóbr, na których ich dziedzic Jan Rozdrażewski oprawił posag i wiano żonie Elżbiecie.

Następnie w 1486 i 1507 r. wymieniana była wśród wsi należących do dóbr rozdrażewskich; w drugim przypadku stanowiących oprawę Elżbiety Rozdrażewskiej, matki Jana i Hieronima.

W 1554 r. Nowa Wieś była opustoszała.

W 1586 r. Nowa Wieś występuje w źródle wraz z Rozdrażewem, Grębowem, Trzemesznem, Kobiernem, Dąbrową, Wróżewami, Dziełkami, Nowym Folwarkiem, Bożacinem i Brzozą w związku z oprawieniem na tych miejscowościach przez Jana Rozdrażewskiego podkomorzego poznańskiego posagu i wiana swej żonie Katarzynie z Potulic córce Piotra.

W 1789 r. Nowa Wieś należała do klucza Rozdrażew dóbr krotoszyńskich, dziedzicznych Husarzewskiego. W 1789 r. w Nowej Wsi było 36 dymów, czyli gospodarstw i zagród, w tym 1 dwór z zabudowaniami, 1 karczma, 15 chałup o jednym gospodarzu, 17 zagrodnich z ogrodem, 1 komornicza bez gruntu i ogrodu i 1 dym rzemieślniczy. We wsi zamieszkiwało wówczas 217 osób, w tej liczbie 114 płci męskiej i 103 żeńskiej. Wśród pierwszej grupy 90 stanowili mężczyźni, 31 "synowie" od lat 15 a 24 do lat 15, wśród drugiej 58 "białogłowy" a 46 "córk". Pod względem składu społeczno-majątkowego i zawodowego 73 osoby należały do rodzin "czynszowników chałupników", 76 do "komorników", 11 karczmarzy, a ponadto 56 (w tym 34 płci męskiej a 22 żeńskiej) stanowiło grupę czeladzi i służących, zaś 9 reprezentowało tzw. luźnych.

Około 1886 r. Nowawieś składała się z wsi z gościńcem (gospodą z zajazdem) i folwarku. Wieś liczyła wówczas 96 domów i 635 mieszkańców (39 ewangelików i 596 katolików). Folwark, należący do dóbr Krotoszyn miał 4 domy i 77 mieszkańców.

W dniu 2 X 1925 r. z dniem 1 XI tr. erygowano w Nowej Wsi parafię, wyjmując Nową Wieś z parafii rozdrażewskiej, 4 inne miejscowości z koźmińskiej. Jej beneficjum wynosiło 25,71 ha, wikariat i świeckich pracowników udotowano w ziemię z obu probostw macierzystych. W latach 1924-1931 wzniesiono kościół parafialny p.w. NP Marii Królowej Korony Polskiej, murowany, neobarokowy, jednonawowy z transeptem, z wieżą od południa zwieńczoną hełmem z latarnią.

W końcu 1995 r. Nowa Wieś zajmowała powierzchnię 922 ha a jej zaludnienie wynosiło 646 osób.

ROZDRAŻEWK

Wieś położona 8 km na południowy wschód od Koźmina a 2 km od Rozdrażewa, zwana dawniej Rozdrażewko.

Chyba nie identyczna z Rozdrażewem wsią, wspomnianą w 1475 r. Powstała zapewne dopiero w XIX w.

Okolo 1888 r. liczyła 60 domów i 406 mieszkańców (357 katolików i 49 protestantów). Zajmowała wówczas powierzchnię 315 ha (w tym 282 przypadły na role a 16 na łąki); czysty dochód z hektara roli był obliczany na 9.40 marek, a z łąk na 11.75 marek.

W końcu 1995 r. Rozdrażewek zajmował powierzchnię 324 ha a jego zaludnienie wynosiło 279 osób.

TRZEMESZNO

Wieś położona o 5 km na południowy wschód od Koźmina, na prawym brzegu rzeczki Trzebowy (dopływu Orli), dochodzi do jeziora zwanego Rybką. Jej nazwę mógł przenieść ród Porajów (do nich należeć miały pierwotnie dobra koźmińskie) od miasta Trzemeszna.

Po raz pierwszy Trzemeszno wymienia w 1338 r. dokument nadania przez króla Kazimierza Wielkiego Maćkowi Borkowicowi miasta Koźmina z 15 wsiami.

Później Trzemeszno jest wspomniane w źródłach w latach 1462, 1475, 1486, 1501 i 1507.

W 1578 r. znajdowało się Trzemeszno w parafii Rozdrażew oraz w dobrach tej nazwy należących do Jana Rozdrażewskiego, podkomorzego poznańskiego. We wsi było wówczas 6 i 1/2 śladów czyli łąnów (ok. 110 ha) ziemi osiadłej kmiecej, czyli około 6 kmieci, ponadto żyli w niej 3 zagrodnicy, 3 komornicy a 1/4 półśledzia (łanu) należało do karczmarza. Wszyscy płacili podatek zwany poborem.

W 1613 r. Jan Rozdrażewski, syn wymienionego wyżej Jana Rozdrażewskiego, zmarłego jako kasztelan poznański, dał dziedzicowi dóbr koźmińskich Ludwikowi Wejherowi, podkomorzemu ziemi chełmińskiej i staroście człuchowskiemu zbiegłych z Trzemeszna do Koźmina poddanych: sukiennika Smykna i Wawrzyńca piekarza i *peristromatum artifex* (kołdernika), jak też dwóch bednarzy Szypczyka i Szperkę.

W 1618 r. z Trzemeszna zapłacono podatek poboru w łącznej kwocie 7 zł 16 gr. 9 szelągów (?); w tym z 6 i 1/2 śladów osiadłych po złotemu z każdego śladu, od 3 zagrodników po 4 gr., od krawca 4 gr., od młyna z kołem korzecznym, czyli nasiębiernego "dorocznego", tj. czynszu – gr. 12. z kwarty kaczmarskiej 7 i 1/2 gr.

W 1789 r. Trzemeszno należało do klucza Rozdrażew dóbr dziedzicznych Husarzewskiego. W tym roku było w Trzemesznie 25 dymów, czyli gospodarstw i zagród, w tym 1 dwór z zabudowaniami (?), 1 karczma, 1 młyn, 19 chałup o jednym gospodarzu, 2 zagrodnicze z ogrodem, 1 komornicza bez gruntu i ogrodu i 1 dym rzemieślniczy. Wieś zamieszkiwało wówczas 180 osób, w tej liczbie 98 płci męskiej i 82 żeńskiej. Wśród

pierwszej grupy 48 stanowili mężczyźni, 6 "synowie" od lat 15 a 44 do lat 15, wśród drugiej 40 "białogłowy" a 42 "córki". Pod względem składu społeczno-majątkowego i zawodowego 3 osoby należały do rodzin "gospodarzy rolników", 102 "czynszowników chałupników", 7 do "komorników", 12 rzemieślników, 7 karczmarzy, a ponadto 33 (w tym 21 mężczyzn i 12 kobiet) stanowiło grupę czeladzi i służących, zaś 16 reprezentowało tzw. luźnych.

Okolo 1892 r. Trzemeszno zajmowało obszar 458 ha (442 role, 14 łąki), liczyło 55 domów i 403 mieszkańców, w tym 368 katolików i 17 protestantów. We wsi była wówczas szkoła.

Pod koniec 1995 r. Trzemeszno zajmowało powierzchnię 507 ha, a liczba jego ludności wynosiła 266 osób.

WOLENICE

Wieś położona 6,5 km na południe od Koźmina, w parafii Rozdrażew.

Nazwa Wolenice po raz pierwszy wymieniona jako nazwa lasu; w 1270 r. książę Bolesław Pobożny nadaje komesowi Świętomirowi immunitet dla Rozdrażewa i daje mu las *Vonelici* z prawem polowania, wykarczowania go i założenia wsi. Zapewne na karczunkach po tym lesie została następnie w XIII lub XIV w. założona na prawie niemieckim wieś Wolenice.

Wyraźnie wieś Wolenice jest wymieniona w dokumencie króla Kazimierza Wielkiego z 1338 r., którym ten nadaje jaz miastem Koźminem i 14 wsiami Maćkowi Borkowicowi.

Później często wspomniane w źródłach, z lat 1414. 1417, 1422, 1447, 1475, 1501, 1507, 1508, 1510, pozostając w częściowym władaniu różnej szlachty. Na przykład w źródłach występują Zawisza (1414), Stanisław (1417), Beata (1447), Małgorzata (1475) z Wolenic.

W 1507 r. wieś ta należała do Ambrożego Pampowskiego i nieznanego z imienia Włostowskiego. Miała wówczas 1 sołtysa, 11 łąnów osiadłych, lii/ 2 opustoszałych; z 4 łąnów płaciła dziesięcinę wiardunkową dla plebana rozdrażewskiego, z reszty dla biskupa poznańskiego.

W 1578 r. stanowiły Wolenice w części własność szlachcica Jana Włostowskiego. W pierwszej z nich było 4 ślady, czyli łąny (tj. około 68 ha) ziemi uprawnej, a więc prawdopodobnie tyleż kmieci i 1 krawiec, w drugiej 3 łąny (ok. 151 ha) roli kmiecej, czyli 3 kmieci i 2 komorników.

W 1620 r. z Wolenic zapłacono podatek poboru w łącznej kwocie 7 zł 4 gr.; w tym z 7 śladów osiadłych po złotemu z każdego śladu, od krawca 4 gr.

W 1789 r. Wolenice stanowiły własność Józefa Potockiego starosty leżajskiego; pozostając w posesji (dzierzawnej ?) Stanisława Dobrskiego. Wieś liczyła wówczas 28 dymów, w tym 1 dwór. 2 karczmy, 16 chałup rolniczych i 8 "bez gruntu i ogrodu". W tym samym roku w Wolenicach zamieszkiwało 119 osób, w tej liczbie 65 płci męskiej i 54 żeńskiej. Wśród pierwszej grupy 25 stanowili mężczyźni, 12 "synowie" od lat 15 a 28 do lat 15, wśród drugiej 28 "białogłowy" a 26 "córki". Pod względem składu społeczno-majątkowego i zawodowego 26 osób należało do rodzin "gospodarzy rolników", 40 do "chałupników", 8 do "komorników", 13 karczmarzy, a ponadto 23 (w tym 16 płci męskiej i 7 "córki") stanowiło grupę czeladzi i służących, zaś 9 reprezentowało "żebraków".

W r. 1800 Wolenice należały do szambelana Mieszkowskiego, potem do Antoniego Stablewskiego.

Okolo 1893 r. Wolenice składały się z wsi gospodarskiej i rycerskiej. Pierwsza liczyła 91 ha, 6 domów i 141 mieszkańców (w tym 109 katolików). Druga, rycerska miała 417 ha, 6 domów i 137 mieszkańców (w tym 112 katolików). Czysty dochód oceniany był tu na 4611 marek.

W końcu 1995 r. Wolenice zajmowały wraz z przysiółkami Dębowiec i Wygoda 439 ha powierzchni. W samych Wolenicach zamieszkiwało wówczas 165 osób, w Dębowcu 45 a w Wygodzie 14; razem we wszystkich trzech osiedlach 224 osoby.

WYKI

Wieś położona 9 km na zachód od Koźmina zwana była również dawniej Wykowy, Witkowy a nawet Wykowice. Należała do parafii Koźmin.

Wyki po raz pierwszy są wzmiankowane jako Wykowy w latach 1403-1477.

W 1447 r. wchodziła w skład dóbr Hinczy z Rogowa kasztelana rozpierskiego, przeniesionych przez króla z powiatu kaliskiego do powiatu pyzdrskiego.

W 1471 Jan Hincza z Rogowa kasztelan sandomierski sprzedał Wykowy wraz z resztą dóbr koźmińskich Bartłomiejowi Gruszczyńskiemu z Iwanowie, kasztelanowi kaliskiemu.

W 1519 r. połowa wsi Wyki jest wzmiankowana w dobrach koźmińskich nabytych przez Hieronima Rozdrażewskiego kasztelana przemęckiego od Macieja Gruszczyńskiego-Koźmińskiego. W tym samym roku 1/4 wsi Wyki była w dobrach koźmińskich sprzedanych przez synów Marcina Koźmińskiego Łukaszowi Górcie.

W 1528 r. na Wykach i 3 innych wsiach został dokonany zapis 8 grzywien czynszu dla kościoła w Sierakowie.

Rejestry poborowe z 1578 r. i 1620 nie wymieniają Wyk; może dlatego, że były opustoszałe (?). Od 1596-1602 r. Wyki należały do Katarzyny z Potulic Rozdrażewskiej, zaś od 1603 r. do niej i jej drugiego męża Ludwika Weyhera (zm. 1616), a po śmierci tegoż do jego brata Dymitra, który je sprzedał w 1621 r. wraz z całą majątnością koźmińską Stanisławowi Przyjemskiemu wojewodzie inowrocławskiemu.

W 2 poł. XVII w. Wyki należały nadal do dziedziców Koźmina Przyjemskich, a ich posesorem był Tomasz Wykowski, członek i dobrodziej Bractwa Strzeleckiego w Koźminie (zm. 1698) i fundator Bractwa Niepokalanego Poczęcia Panny Marii w kościele Oj. Bernardynów w tym mieście. Potem do 1792 r. nadal w ramach majątności koźmińskiej wieś ta należała do Sapiehów.

W 1773 r. istniał w Wykach folwark, na którym odrabiali pańszczyznę mieszkańcy wsi Budy (9 sołtysów, 10 chałupników i 1 komornik).

Okolo 1895 r. Wyki zajmowały obszar 446 ha, liczyły 10 domów i 90 mieszkańców (w tym 30 katolików). Oprócz wsi były wówczas Wyki-Parcele, o obszarze 212 ha, z 10 domami i 90 mieszkańcami, z których 30 było katolikami.

Pod koniec 1995 r. Wyki zajmowały powierzchnię 439 ha, a ich zaludnienie wynosiło 225 osób.

BIBLIOGRAFIA

1. ŹRÓDŁA

Źródła średniowieczne i częściowo nowożytne - drukowane i archiwalne wykorzystano za *Kartoteką Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Instytutu Historii PAN* w Poznaniu (rozwiązanie skrótów w zeszycie 1 tegoż Słownika),

Archiwum Państwowe w Poznaniu. Zbiór tabel podatkowych i lustracji. Tab. 44, 45, 46.

Pyzdry (dymy i ludność 1789)

Handbuch des Grundbesitzes in Deutschen Reiche, Berlin 1902 i 1913.

Kodeks, Dyplomatyczny Wielkopolski, t. VI, wyd. i oprac. A. Gąsiorowski i H. Kowalewicz, Warszawa-Poznań 1982

Liber Beneficiorum Dioecesis Posnaniensis anni 1510 (Księga uposażenia diecezji poznańskiej z roku 1510), wyd. ks. J. Nowacki, Poznań 1950.

"Mappa szczegulna województwa kaliskiego zrzadzona (...) przez Karola de Pertheesa

Pułkownika i Geografa J.K. Mci MDCCXCI" (fotokopia w Zakładzie Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski w średniowieczu PAN, Oddz. w Poznaniu).

Materiały do dziejów chłopów wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał Janusz Deresiewicz, t. III: *Województwo kaliskie*, Wrocław 1956.

Matriculaum Regni Poloniae Summaria (Sumariusze Metryki Koronnej), t. V: (1447-1572), ed. T. Wierzbowski, Warszawa 1956.

Pawiński A., *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 1, cz. L: Wielkopolska (*Źródła dziejowe*, t. XII), Warszawa 1883.

Rejestr poborowy województwa kaliskiego 1618-1620, wydał i wstępem opatrzył A. J. Parczewski, (Analecta wielkopolskie 1), Warszawa 1879.

Transakcje chłopami w Rzeczypospolitej szlacheckiej (w. XVI-XVIII). Wyboru dokonał i do druku przygotował J. Deresiewicz, Warszawa 1959.

II. OPRACOWANIA.

Anders P., *Krotoszyn*. Wielkopolska Biblioteka Krajoznawcza, Poznań 1994.

Anders P., *Województwo kaliskie. Szkic monograficzny*, Warszawa-Poznań 1983.

Boberski L., *Spis wszystkich miejscowości województwa poznańskiego*, Poznań 1933.

Callier E., *Powiat pyzdrski w XVI stuleciu*, Poznań 1888.

Dubowski A., *Zabytkowe kościoły Wielkopolski*, Poznań-Warszawa-Lublin 1956.

Dzieje Wielkopolski. t. 1: *Do roku 1793*, pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969; t. 2: *Lata 1793-1918*, pod red. W. Jakóbczyka, Poznań 1973.

Graber E., Rappersberg O., *Verzeichnis der Ortsnamen - Aenderungen in der Provinz Posen* (...), Posen 1912.

Hładyłowicz K. J., *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932.

Jaśkowiak F., *Województwo poznańskie. Szkic monograficzny*, Warszawa-Poznań 1980.

Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. V: *Województwo poznańskie*, pod red. T. Ruszczyńskiej i A. Sławskiej, z. 11: *Powiat Krotoszyński*, inwentaryzację przeprowadzili Z. i J. Kębłowski, Warszawa 1973.

Szczygielski W., *Konfederacja barska w Wielkopolsce (1768-1770)*, Warszawa 1970.

Korytkowski J., *Brevis descriptio historico-geographica Ecclesiarum Archidioecesis Gnesnensis et Posnaniensis* (...), Gnesnae 1888.

Kostrzewski J., *Kurhany z II okresu epoki brązowej w okolicy Krotoszyna i Ostrowa*, "Przegląd Archeologiczny", t. II (1922-24), s. 259-274.

Kozierowski S., *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934

Krotoska T., Piotrowska H., *Dąbrowy na glebach "typu krotoszyńskiego"*, "Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią", t. X (1962), s. 133-185.

Krotoski K., *Dzieje miasta Krotoszyna*, cz. 1, Krotoszyn 1930.

Kultura ludowa Wielkopolski, pod red. J. Burszty, t. 1, Poznań 1960.

Łukaszewicz J., *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi w dzisiejszym powiecie krotoszyńskim od najdawniejszych czasów aż po rok 1794*, t. 1-2, Poznań 1869 i 1875.

Łukaszewicz J., *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej* (...), t. 1, Poznań 1858.

Łukomski S., *Koźmin Wielki i Nowy. Monografia historyczna*, Poznań 1914.

Lewicki J.A., *Stosunki wyznaniowe w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w II połowie XVIII wieku*, w: *Z badań nad dziejami zakonów i stosunków wyznaniowych na ziemiach polskich*, pod red. E. Wiśniewskiego, Lublin 1984, s. 89-138.

Litak S., *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.*, Lublin 1980.
Miasta polskie w Tysiącleciu, t. 2, pod red. S. Arnolda, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.
Mierniczak F., *Ziemia Krotoszyńska za czasów dawnej Rzeczypospolitej, z odezwą Wydziału powiatowego*, Krotoszyn 1928
Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964
Olczak S. K., *Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku (w świetle wizytacji kościelnych)*, Lublin 1978.
Polski Słownik Biograficzny, t. I-XXXI, Wrocław-Warszawa-Kraków 1935-1979.
Rospond S., *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984.
Rymut K., *Nazwy miast Polski*, Wrocław 1988.
Sikora F., *Jeszcze o przywilejach rycerskich synów Odonica*, *Studia Źródłoznawcze*, t. 16 (1971), s. 194-196.
Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1, 2, 3, 5, 7, 9, 12, 13 i 14, Warszawa 1880-1895.
Verzeichnis sämtlicher Ortschaften der Provinz Posen (...). Zum Dienstgebrauch für die Postanstalten bearbeitet, Posen 1912, Berlin (1912).
Wąsicki J., *Kolonizacja niemiecka w okresie Prus Południowych 1793-1806*, *Przegląd Zachodni*, R. IX (1953), nr 9/10, s. 137-179.
Weyman S., 1953, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, *Przegląd Zachodni*, R. IX (1953), nr 6-8, s. 194-253.
Wielkopolski Słownik Biograficzny, Warszawa-Poznań 1981.
Województwo kaliskie, pod red. S. Zajchowskiej, Poznań 1979.
Zgodziński B., *Południowa Wielkopolska*, Poznań 1973.
Zierhoffer Z., Zierhoffer K., *Nazwy miast wielkopolskich*, Poznań 1987.
Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, Poznań 1879-1889.

[Poprawiony i uzupełniony tekst jest publikowany za zgodą Autora; wersję w formie elektronicznej przygotował Rafał Witkowski]